

વાક્પુષ્પ

હે મા ! તમે પધારો તમારું સ્વાગત છે.
સિંહની સવારી ઉપર,
પુષ્પોની સુવાસ બનીને,
સુંદર શૃંગાર સજ્જને,
હે મા ! તમે પધારો તમારું સ્વાગત છે
અપાર પ્રેમ બનીને, સંબંધોમાં ઘાર બનીને,
બાળકોનું વ્હાલ બનીને,
સમાજના સંસ્કાર બનીને,
હે મા ! તમે પધારો તમારું સ્વાગત છે
રસોઇમાં પ્રસાદ બનીને,
વ્યાપારમાં લાભ બનીને,
ઘરમાં આશીર્વાદ બનીને,
હે મા ! તમે પધારો તમારું સ્વાગત છે
સંસારમાં પ્રકાશ પાથરીને,
અમૃતરસની લહાણી કરીને,
ભૂખ્યાનું ભોજન અને
તરસ્યાનું જળ બનીને,
હે મા ! તમે પધારો તમારું સ્વાગત છે
શૈલપુન્ની, બ્રહ્મચારિણી બનીને,
ચંદ્રઘંટા, ફૂઝાડા, સુંદમાતા બનીને,
કાત્યાયની, કાલરાત્રિ બનીને,
મહાગૌરી, માતા સિદ્ધદાત્રી બનીને,
હે મા ! તમે પધારો તમારું સ્વાગત છે

વચ્ચનામૃત

ઉદ્યદ્ભાનુસહસ્રકોટિસદૃશાં   કેયરહારોજ્જ્વલાં,
બિમ્બોછોં - સ્મિતદન્તપણ્ડિકતરુચિરાંપીતમ્બરાલંકૃતામ् ।
વિષ્ણુબ્રહ્મસુરેન્દ્રસેવિતપદાં   તત્ત્વસ્વરૂપાં   શિવાં,
મીનાક્ષીં પ્રણતોડસ્મિ સંતતમહં કારુણ્યવારાંનિધિમ् ॥

- મીનાક્ષીપંચરત્નમ્ - ૧

પદથીએ : ઉદ્યત् - ભાનુ - સહસ્ર - કોટિ - સદૃશામ् - ઉદ્ય પામતા
હજારો કરોડો સૂર્ય સમાન, કેયર - હાર - ઉજ્જ્વલામ् -
કેયૂરના હાર જેવા ઉજ્જવળ, બિમ્બોછીમ् - બિંબફળ જેવા
(લાલચટક) હોઠવાળાં, સ્મિત - દન્ત - પણ્ડિકત - રુચિરામ् -
હાસ્યયુક્ત દાંતોની હારમાળાથી સુંદર, પીતામ્બર - અલંકૃતામ्
- પીતાંબરથી શોભતા, વિષ્ણુ - બ્રહ્મ-સુરેન્દ્ર - સેવિત - પદામ्
- વિષ્ણુ, બ્રહ્મા અને દેવરાજ ઈન્દ્ર દ્વારા સેવાતા ચરણકમળ,
તત્ત્વસ્વરૂપામ् - તત્ત્વસ્વરૂપ, શિવામ् - કલ્યાણકારી અથવા
ભગવાન શિવના પત્ની, મીનાક્ષીમ् - માતા મીનાક્ષીને, પ્રણતઃ
અસ્મિ - પ્રણામ કરું છું, સંતતમ્ અહમ્ - હું સતત, કારુણ્ય -
વારાં - નિધિમ् - કરુણાના સાગર એવાં.

અર્થ : ઉદ્ય પામતા હજારો - કરોડો સૂર્ય સમાન, કેયૂરના હાર
જેવા ઉજ્જવળ, બિંબફળ જેવા લાલચટક હોઠ વાળાં,
હાસ્યયુક્ત દાંતોની હારમાળાથી સુંદર લાગતાં, વિષ્ણુ-
બ્રહ્મા અને દેવરાજ ઈન્દ્ર દ્વારા સેવાતાં ચરણ કમળ વાળાં,
તત્ત્વ સ્વરૂપ, કલ્યાણકારી, કરુણાના સાગર એવાં માતા
મીનાક્ષીને હું સતત પ્રણામ કરું છું.

ભારતીય સંસ્કૃતિ - ૨૨

(પ.્ય. સ્વામી શ્રી અસંગાનંદ સરસ્વતીજીના પ્રવચનો પર આધારિત)

ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષે આપણો થોડાક મહિનાઓથી ઘણી વાતો કરી છે, ઘણી ચર્ચાઓ પણ કરી છે, તો એ બધાંમાંથી તમને કોઈ પ્રશ્ન થાય છે? આજ હું આ વિષય ઉપર પ્રવચન નથી કરવાનો, પરંતુ, આ વિષય માટે તમને કોઈ પ્રશ્નો હોય તો એના ઉત્તરો આપીશ.

પ્રશ્ન - ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉચ્ચતમ સંસ્કૃતિ હોવા છતાં એ ૨૦-૨૧મી સદી સુધીમાં કેમ વિસરાઈ ગઈ છે?

ઉત્તર - આપણી પાસે કોઈ એક સૌથી ઉત્કૃષ્ટ ઉપકરણ હોય, પરંતુ આપણો જો એના વિષે કશું જાણતા જ ના હોઈએ, અને એનો ઉપયોગ જ ના કરીએ તો, એ સારું રહેશે કે બગડી જશે? હા, બગડી જશે, અને એ ઉપકરણ બગડે તો દોષ કોનો - મારો કે એ ઉપકરણનો, કે પછી જ કંપનીએ એ બનાવ્યું હોય એનો? એવી જ રીતે, ઉચ્ચતમ હોવા છતાં આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિ આજે અસ્તવ્યસ્ત થઈ રહી છે તો દોષ કોનો - સંસ્કૃતિનો કે મારો?

એક વાત સમજજો કે જીવનનો કોઈ પણ પ્રશ્ન હોય, તો એને પાંચ ચરણમાં વિચારવો - એક, એ કે આપણો જીવનમાંથી શું ઈચ્છાએ છીએ? આપણો એવું માની પણ લઈએ કે આપણી સંસ્કૃતિ સૌથી સારી છે, આપણી એવી ભાવના પણ છે કે આપણી આ સંસ્કૃતિ સરસ રીતે વિકસવી જોઈએ, એનો ઘણો વિકાસ થવો જોઈએ કે દુનિયામાં લોકોને એની જાણ હોવી જોઈએ - આપણી એવી ઈચ્છા છે, ભાવના પણ છે.

બીજી રીતે એવું વિચારવાનું કે થઈ શું રહ્યું છે? મહંદશો, આપણો જે ઈચ્છાએ છીએ એનાથી તદન વિરુદ્ધ જ થતું જોવા મળે છે. તો, આવું થવાનું કારણ શું?

ગ્રીજ વાત, જે બધું થઈ રહ્યું છે એના કારણો શોધો, કયા-કયા કારણોને લીધે આવું થઈ રહ્યું છે, એ વિચારો.

ચોથી વાત, જો બધું ખોટું, ઉંધું થઈ રહ્યું હોય તો એવું થતું અટકાવવાના કોઈ ઉપાયો ખરા? જે થવું જોઈએ એ કઈ રીતે થઈ શકે, એ વિચારવાનું.

પાંચમું, જો બગડેલી પરિસ્થિતિ સુધારવાની હોય, કશું ઠોસ કરવાનું હોય તો એમાં મારો રોલ (role) શું હોવો જોઈએ? હું શું કરી શકું?

આ પાંચમી વાતના સંદર્ભમાં માની લો કે તમારે માત્ર બિઝનેસ જ કરવો છે, અને એ પણ સારો, સરસ, ધીકતો ધંધો-બિઝનેસ કરવો છે; ઈચ્છા-ભાવ તો આવા છે, પ્રયત્નો પણ એ પ્રમાણેના હોય, તો પણ જો બિઝનેસ ધાર્યા પ્રમાણે ના થતો હોય તો આપણો એવું તો વિચારીએ ને કે એનું કારણ શું?

તો, જે ઈચ્છીએ છીએ એવું પરિણામ લાવવા માટે કારણ અને ઉપાયો શોધવાના, જન્માક્ષર લઈને આમ-તેમ દોડવાનું નહીં, હું શું કરી શકું, મારો role શું હોવો જોઈએ, એ વિચારો, એ માટેના ઉપાયો શોધવાના.

મહંદશે એવું બને છે કે જો મારો કોઈ અંગત પ્રશ્ન ના હોય, કે પછી મારી કોઈ એકદમ વ્યક્તિગત વાત ના હોય તો ખોટા કે ખરાબ પરિણામ માટે હું દોષનો ટોપલો બીજાને માથે ઢોળ્યું છું... તે ત્યાં સુધી કે સમાજને સુધારવાની બાબતમાં સંતોષે કે કોઈએ જે કરવું જોઈએ એ કર્શું નથી કર્યું, પેલાએ કર્શું નથી કર્યું, સમાજે એવું નથી કર્યું... તેથી અન્યો જ દોષી છે. હવે, મારો જ છોકરો ભણતો ના હોય તો શું, હું આવી રીતે કહી શકું, આટલી નિષ્પક્તાથી ન્યુટ્રલ રહી શકું ખરો? કે આ માટે હું દોષનો ટોપલો શાળા/કોલેજના શિક્ષકો ઉપર ઢોળી દઈએ, કે પછી આખી શિક્ષણ વ્યવસ્થાને દોષી ગણું કે આખી વ્યવસ્થા જ સારી નથી?

તો, વૈયક્તિક વાતોને માટે આપણે બીજાને દોષી ગણવાને બદલે જાતને જ જવાબદાર માનીએ છીએ, પરંતુ સંસ્કૃતિના પ્રશ્નો માટે એવું નથી કરતાં, એ માટે બીજા બધાને દોષી ઠરાવીએ છીએ.

ના, આવું કરવાને બદલે આપણો એ વિચારવાનું કે જો સિસ્ટમ નથી સારી કે સંસ્કૃતિનો વિકાસ નથી થતો, તો એમાં મારો દોષ કેટલો, મારો role શું હોઈ શકે, હું શું કરી શકું? બીજા નહીં, હું શું કરી શકું? એવું વિચારવાનું, અને સાથે સાથે એ પણ વિચારવાનું કે હું શું કરી રહ્યો છું.

મુદ્દાની વાત એ કે જો આપણો સંસ્કૃતિની બાબતમાં સજાગ રહીને આ રીતે વિચાર કર્યો હોત, અને એ પ્રમાણો કાર્યરત પણ હોત

**જો સિસ્ટમ નથી
સારી કે સંસ્કૃતિનો
વિકાસ નથી થતો,
તો એમાં મારો
દોષ કેટલો, મારો
role શું હોઈ
શકે, હું શું કરી
શકું? બીજા નહીં,
હું શું કરી શકું?
એવું વિચારવાનું,
અને સાથે સાથે એ
પણ વિચારવાનું કે
હું શું કરી રહ્યો છું.**

તો, આપણી ઉચ્ચતમ સંસ્કૃતિની આજે જે સ્થિતિ છે એ ના થઇ હોત. આપણી વૈદિક સંસ્કૃતિના હાઈ-સમી સંસ્કૃત ભાષા દેવભાષા કહેવાય છે, તે છતાં વિવિધ કારણોસર આ દેવભાષા આજે લગભગ મૃત્યુભાષા દર્શામાં સરી પડી છે, “આ ભાષા મૃત્યુભાષા છે” એવું આપણો પણ કહેતા થઇ ગયા છીએ.

બીજી તરફ નજર કરીશું તો સમજશે કે ચારે બાજુ દુશ્મન-દેશોથી ઘેરાયેલા ઈજ રાઈલ દેશની મૂળ હિન્દુ ભાષા (યહુદી ધર્મની પવિત્ર ભાષા કહી શકાય) એક સમયે મૃત થઇ ગઈ હતી, તે છતાં ત્યાંના જાગૃત અને દેશપ્રેમી લોકોએ યુરોપમાં સ્થિત યહુદીઓ સાથે મળીને એ જ મૃત ભાષાને ૧૮-મી સદીના અંતમાં ફરી જીવંત કરી એ ભાષાને લોક ભાષા બનાવી દીધી.

આપણી સંસ્કૃત ભાષા વિશ્વની હજારો ભાષાઓમાંની એક જ એવી ઉત્કૃષ્ટ ભાષા છે જે ફોનેટિક (fonetic) ભાષા છે, અને આ મહત્વની વાત વિષે, આપણો પહેલા પણ ઘણી વાતો કરી છે; ઉત્કૃષ્ટ ભાષા હોવા છતાં આજે બંધુ જૂજ લોકો આ સંસ્કૃત ભાષા એમના રોજંદા જીવનમાં બોલે છે - હા, આપણામાંથી ઘણા લોકો સંસ્કૃત ભાષાના શલોકો, સ્તોત્રો, પૂજા-વિધિ વિગેરે સંસ્કૃતને આધારે જ

કરે છે, તે છતાં આપણી દેવભાષા સંસ્કૃત લોક-ભાષા નથી! તો આ પરિસ્થિતિ માટે જવાબદાર કોણ - ભાષા, એનું જ્ઞાન, કે આપણી શૈક્ષણિક વ્યવસ્થા કોણ દોષી છે? જો અન્યો દોષી હોય તો હું જતે - આપણે બધા - એટલા જ દોષી નથી? સંસ્કૃત ભાષા લોકોમાં સ્વીકારાય એ માટે મેં શું કર્યું? આજે પણ એ દિશામાં કશું કરું છું ખરો? દિલથી વિચારજો - ‘am I right in not doing anything to learn and promote Sanskrit language?’

પ્રશ્ન - સ્વામીજી, તમે જે હિંદુ ભાષાને ફરી જીવિત કરવાની વાત કરી હતી એના સંદર્ભમાં વિચાર આવે છે કે થીન અને ઈજરાઈલ જેવા દેશોમાં તો military-સપોર્ટવાળું રાજ આવી ગયું છે, એ દેશોમાં સરકાર જે કરવા ધારે એ કરી શકે છે કારણ કે સામાન્ય પ્રજા આર્મીવાળાનો વિરોધ નથી કરી શકતી; આપડો ત્યાં વાત જુદી છે, સૈન્ય-રાજને જુદાં જ કે અલગ દુષ્ટિકોણાથી જોવાય છે, તો ભારતમાં સંસ્કૃત ભાષાના પુનરૂત્થાન માટેનો રસ્તો શું?

ઉત્તર - કોઈ પણ દેશમાં પોલીટિકલ સિસ્ટમ બનાવનાર કોણ હોય છે? તમે કહો કોણ હોય છે? જે-તે દેશની પ્રજા જ ત્યાંની પોલીટિકલ સિસ્ટમ ઉભી કરે છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં મુક્ત-વાતાવરણ હોવાને કારણો એ દેશોમાં રાજાશાહી ના વિચારી શકાય; ત્યાં કોઈની પણ ધાર્મિક સ્વતંત્રતા ખૂંચવી ના શકાય, વિચારી પણ ના શકાય. ધાર્મિક સ્વતંત્રની વાત અરેભીયા કે અન્ય મુસ્લિમ દેશોમાં થએ શકે ખરી? અને માની લો કે, એ દેશનો કોઈ એક રાજા ઉદારમતવાળો હોય અને એ એના દેશમાં ધાર્મિક સ્વતંત્ર આપવાની કદાચ હિંમત કરે, તો એની જ પ્રજા અને ઉખાડીને ફેંકી દેશો. ભારતમાં જે પ્રમાણેનું ધાર્મિક સ્વતંત્ર અને સહિષ્ણુતા છે એવું જો પાકિસ્તાનમાં કોઈ સરકાર કરવા જાય તો ત્યાંની પ્રજા એવું કરવા દેશે ખરી? આ વાતને વિચારજો.

એટલે, જે-તે દેશની પ્રજા જે વિચારોથી કેળવાઈ હોય, એ પ્રજાની જેવી મહેશ્બ્રા હોય એ પ્રમાણેની વ્યવસ્થા એ દેશમાં ઉભી થશે. એક સમય એવો હતો કે જ્યારે યહુદીઓ દુનિયામાં જ્યાં-ત્યાં રહેતા હતા, એમને રહેવા માટે કોઈ એક દેશ જ નહોતો... અને

એ લોકો એમના ભગવાનને રોજેય પ્રાર્થના કરતા હતા કે અમે ક્યારે પવિત્ર જે રૂજલમ જઈ શકીશું, કયારે અમે એ પવિત્ર ભૂમિમાં રહી શકીશું. આવા યહુદીઓ આજે પણ દુનિયાના કોઈ પણ દેશ કે ખૂશામાં હોય, તો પણ તેઓ દિવસમાં એક વખત તો એમના પવિત્ર જે રૂજલમને વંદન કરે જ છે, એમની એ પવિત્ર ભૂમિને યાદ કરે છે.

જે રૂજલમ આજના ઈજરાઈલ દેશની રાજધાની છે, અને આ પ્રદેશના મૂળ વતની ગણાતા યહુદીઓ માટે અતિ પવિત્ર શહેર છે; પરંતુ, યહુદીઓ ઉપરાંત બિસ્તીઓ અને મુસ્લિમો પણ આ શહેરને પોત-પોતાના ધર્મ માટે ઐતિહાસિક અને પવિત્ર ગણો છે, અને તેથી આજે આ એક નાનકડો પ્રદેશ જે રૂજલમ આ ત્રણેય ધર્મના લોકોમાં વહેચાયેલો છે, એના ઉપર પોત-પોતાનો હક્ક જણાવે છે, અને આ જ જે રૂજલમ માટે યુદ્ધો પણ થતાં રહ્યાં છે. આજે ઈજરાઈલ પાસે પોતાની રાજધાનીનો થોડોક જ હિસ્સો છે, બાકીના હિસ્સા માટે એ બીજા બે દાવેદારો સાથે સ્વરક્ષણ કરતાં-કરતાં લડી રહ્યું છે.

ઈ.પૂ.૧૦૦૦ વર્ષોના સમયમાં રખડતા યહુદીઓના એક રાજી તેવિટે ત્યારની અમુક જાતિના લોકો સામે યુદ્ધ કરીને આજના ઈજરાઈલનો પ્રદેશ જીતી લીધો હતો, અને પછી એને United Kingdom of Israel જાહેર કર્યું હતું. એમના પૂત્ર Solomon ત્યાં એ પ્રદેશનું સૌથી પહેલું મંદિર/ગિરજા-ધર બંધાવ્યું હતું. દુનિયાના વિવિધ દેશો-પ્રદેશોમાં રહેતા, રખડતા યહુદીઓ જ્યારે એમના પોતાના દેશ ઈજરાઈલમાં આવ્યા ત્યારે એ જગ્યા રણના રેતાળ પ્રદેશમાં હોવાથી ત્યાં રહેવાની કોઈ પાકી વ્યવસ્થા નહોતી; ત્યાં માંડ થોડો વરસાદ પડતો હતો તેથી ખાવાની પણ કોઈ વ્યવસ્થા નહોતી. અમુક લોકો તો એવા હતા કે જે ઓ વિદેશોમાં પોતાની સારી-સારી પ્રોપરી છોડીને એમના પોતાના દેશમાં આવી, કાદવ-કીચડવાળી જમીન ઉપર બંધાયેલા તંબુઓમાં રહેવા આવી ગયા; એક તંબુમાં ૧૦-૧૦ લોકો રહેતા, ત્યાં મચ્છર હોય, જેરી કીટાણું હોય... પણ ‘પોતાના દેશ’માં આવવાનો આનંદ અનેરો હોય છે!

આજે આ જ યહુદીઓ એટલા તો કાબેલ અને પારંગત થછ ગયા છે કે તેઓ વિવિધ ક્ષેત્રોમાં જાતે શોધેલી ટેકનોલોજી દુનિયાને

શિખવાડે છે! રજામાં કે ઓછા પાણીમાં સારી ખેતી કેવી રીતે કરવી; દરિયાનું ખારું પાણી પીવા જેવું કેવી રીતે બનાવી શકાય; દુશ્મન દેશોથી ઘેરાઈને રહેવા છતાં દુશ્મનોને છેટા કેવી રીતે રાખવા, એમનાથી પોતાનું, પોતાના દેશનું રક્ષણ કર્દી રીતે કરવું એ પણ ખૂબ સારી રીતે જાણે છે. ઈજરાઈલની મોસાદ નામે એક અતિ-કાબેલ સ્વરક્ષણ માટેની સંસ્થા છે જે દાયકાઓથી દુશ્મનોના છક્કા છોડાવતી રહી છે, અને આજે પણ દુશ્મનોને ભય પમાડવા માટે વિશ્વભરમાં પ્રય્યાત છે.

તો, દેશની પ્રજા, દેશના નાગરિકો જે એમના દેશની બધી વ્યવસ્થા ઉભી કરે છે; દેશના દરેક નાગરિકો એ માટે જાગૃત હોય છે, ઉત્સુક પણ હોય છે અને એ પ્રમાણે કાર્યરત પણ હોય છે. દેશની દરેક વ્યવસ્થાઓ જે ઉભી થાય છે એ તો એમની આવશ્યકતાઓ અને એમની ભાવનાનું મૂર્ત સ્વરૂપ છે. એ પ્રજા, એ નાગરિકો આવું બધું ક્યાંથી ઉભું કરશે? પોતાની અંદરથી જ એ સિસ્ટમ ઉભી કરશે.

હવે, આપણે આગળ ચર્ચાયેલા મુદ્દા ઉપર ફરી આવીએ કે દેશની બધી સંસ્થાઓ, વ્યવસ્થાઓ જો પ્રજા જે ઉભી કરે છે તો એ ‘પ્રજા’ના કે નાગરિકોના સમૂહમાં તો લોકો જ હોય છે, તો આપણે પણ આ દેશના નાગરિકો છીએ અને તેથી આપણી ભાષા, જ્ઞાન, સારું શિક્ષણ, અન્ય ક્ષેત્રોની વ્યવસ્થાઓ વિગેરે સારી ઈચ્છા હોઈએ, તો એ પણ વિચારવાનું કે આ દિશામાં મારો role શું છે, મારે શું કરવાનું છે? હું શું કરી શકું? એ બધું વિચારવાનું, અને હું શું કરું છું, ત્યાં અટકવાનું. આપણે સંસ્કૃત ભાષા વિષે અને એના વિસ્તાર વિષે વાત કરતા હતા તો જ્યાં સુધી હું એ ભાષા શીખીને એ ભાષામાં નહીં વિચારીશ ત્યાં સુધી કરશું જ નહીં થાય. હું શું કરી શકું છું, એ રીતે વિચારવાનું.

પ્રશ્ન - સ્વામીજી, આ બધું ક્યારે થશે?

ઉત્તર - આ બધું થતાં કદાચ સેંકડો વર્ષો થાય, કે હજારો વર્ષોય થાય; પ્રશ્ન એ નથી કે ક્યારે થશે, મુખ્ય પ્રશ્ન તો એ છે કે એ દિશામાં હું શું કરી શકું છું? હું શું કરી રહ્યો છું?

પ્રશ્ન - આપણી સંસ્કૃતિમાં મનુષ્ય જન્મમાં ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થો કીધાં છે - ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ. શાસ્ત્રોના સમજાવ્યા મુજબ આ માર્ગમાં મુખ્ય હેતુ મોક્ષ જ જો પ્રાપ્ત કરવાનો છે, તો પછી બીજી બધી પંચાતમાં શા માટે પડવું?

ઉત્તર - હું તમને એક વાત કહીને પછી એ જ સંદર્ભમાં તમને પ્રશ્ન પણ પૂછીશ. મને કોઈ વ્યક્તિ મુંબઈનું વર્ઝન કરે છે. હું કોઈ દિવસ મુંબઈ ગયો જ ના હોઉં, મેં મુંબઈ જોયું જ ના હોય, તો એ વ્યક્તિની વાતોને આધારે મારી અંદર મુંબઈનું એક 'ચિત્ર' ઉભું થાય છે. ત્યાર પછી કોઈ કારણસર મારે મુંબઈ જવાનું થાય, ત્યારે સાંભળેલી વાતોને આધારે મુંબઈનું બનેલું ચિત્ર અને નજર સમજ જ મુંબઈ છે એ બંને ક્યારેય પણ એકસરખાં હોઈ શકે ખરાં?

બીજું, તમે કોઈ એક સરસ બગીચામાં ફરીને આવો છો, પછી તમે તમારા મિત્રને એ બગીચાનું વર્ઝન કરો છો અને એને આધારે એની અંદર એ બગીચા વિષે એક કાલ્યનિક ચિત્ર ઉભું થશે. હવે એ મિત્ર એ જ બગીચામાં જયારે જાય છે, અને જુઓ છે તો બગીચાનું એનું માનસિક ચિત્ર અને વાસ્તવિક બગીચો બંને એક સરખાં હોય છે ખરાં? બગીચાનું જેવું વર્ઝન કર્યું હતું એવો-ને-એવો જ વાસ્તવિક બગીચો હશે?

તો, મોક્ષની બાબતમાં પણ આવું જ છે. સામાન્ય રીતે આપણે સમજીએ છીએ કે મોક્ષ એટલે મુજિતે છે, મુજિતે માટે બધું કરવું છે, હવે પ્રશ્ન એ છે કે તમે મોક્ષની બાબતમાં જાહેરું છે, સાંભળ્યું પણ છે, તો તમારે માટે મોક્ષ શું છે? મોક્ષ વિષે હું પછી વાત કરીશ, પરંતુ મોક્ષ વિશે તમે શું સમજ્યા છો, એ મને કહો. તમે મને એટલું કહો કે તમે મોક્ષથી શું સમજો છો, બસ.

એક સાધક કહે છે જે અંતરનું પરમ સુખ, અંતરની પરમ શાંતિ, અંતરનો પરમ સંતોષ મળે, અને જીવનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ઉચ્ચાપો ... એ બધું ના થાય, ભौતિક વસ્તુઓ, સુખ-સુવિધા બધું હોય તો પણ એ પરમ સુખ મળતું નથી; આવું બધું આપણે જોઈએ છીએ.

ગુરુજી - ચાલો, તમારી વાતથી તમારી એક ભાવના નીકળી કે

માણસને જીવનમાં ઉચાપો ના થાય, તને મોક્ષ કહીશું. હવે, મોક્ષ શું છે, એ વિષે જાણ્યા વગર કેવી રીતે ખબર પડે કે મોક્ષ શું છે? આવી સ્થિતિમાં તમે કેવી રીતે કહી શકો કે તમારે મોક્ષ સિવાય બીજું કશું કરવું જ નથી. તમે મોક્ષને જાણતા નથી, સમજતા નથી, તો તમે કઈ રીતે કહી શકો કે મોક્ષ મેળવ્યા સિવાય બીજું શું કરવાનું?

અચ્છા, એ તો આ એક ભાઈની વાત થઈ; હવે તમારામાંથી બીજું કોઈ મને કહેશે કે તમે લોકો મોક્ષથી શું સમજો છો.

સાધક - મોક્ષ એટલે બીજો જન્મ ના થાય.

ગુરુજી - અચ્છા, કોનો જન્મ ના થાય?

સાધક - આત્માનો

ગુરુજી - એ શું છે? તમને 'આત્મા' શબ્દથી શેની, કેવી કલ્પના ઉદ્ભવે છે, કે આવે છે?

સાધક - આત્મા એટલે જે સર્વની અંદર રહેલો છે તે.

ગુરુજી - તમારી અંદર પણ એ રહેલો છે? તમારી અંદર આત્મા છે? શું એ તમારાથી જુદો છે?

સાધક - મારું તો શરીર છે, આત્મા તો જુદો છે; હું તો શરીર છું, આત્મા અલગ છે

ગુરુજી - તો, એ કોનો આત્મા છે?

સાધક - પરમાત્માનો અંશ છે.

ગુરુજી - તો તમે કોણ છો? તમે શું છો? તમે પરમાત્માના અંશ નથી?

સાધક - ના

ગુરુજી - અચ્છા, તમે શરીર છો, તો શરીરની મુક્તિ કઈ રીતે થશે? કારણ કે કોઈના પણ મર્યાદા પછી તો એ જ શરીરનો બીજો જન્મ થતો જ નથી. શરીર મરી જાય છે, એ તો પછી રાખ થઈ જાય છે. જો શરીર મરી જાય છે તો પછી જીવનમાં જે બધી ચિંતાઓ છે એ શેની? શા માટે? અને શરીરનો ફરી જન્મ નથી થતો, તો એની મુક્તિ કઈ રીતે થશે? મરી ગયા અને શરીર જતું રહ્યું, તો પછી જન્મ શેનો? કોનો? જન્મ થયો જ નહીં...તમને મારી વાત સમજાય

છે? કે કોઈ વાતમાં આપણે સ્પષ્ટ નથી. તો, આપણે જે વાત કરતા હતા કે ‘મોક્ષ શું છે?’ એના ઉપર હજુ થોડું મંથન કરીએ.

તમને ફરી પ્રશ્ન કરું દું - તમે મને એ કહો કે મોક્ષથી તમે શું સમજો છો? કેમ કે આપણાને એ જ કલીયર નથી કે મોક્ષ શું છે તો પછી કઈ રીતે પુરુષાર્થ કરીશું? મને ખબર નથી કે કોણા બંધનમાં છે, કોનો મોક્ષ? કોની મુક્તિ? કોણે મુક્ત થવાનું છે?

હું જ્યારે કોઈ સંવાદ સાંભળું દું, ત્યારે મારી અંદર એ વાત માટે એક અમુક પ્રકારનું કાલ્યનિક ચિત્ર (imagination) ઉભું થાય છે, તે પણ એવી રીતે કે કોઈ જગ્યા હોય કે વસ્તુ હોય તો એ હું જાતે જોઈને અનુભવી શકું દું; મુંબઈની વાત હોય તો હું ત્યાં જઈને જોઈ શકું દું ત્યારે મને સમજાય કે જેવું સાંભળ્યું હતું એવું નથી, કે થોડું ઘણું મળતું આવે છે... મેં જો કોઈ બીજું શહેર જોયું હોય તો હું મુંબઈની વાત સાથે કે સાચી મુંબઈ નગરી સાથે એ બીજા શહેરની વાતોને સરખાવી પણ શકું દું. હવે, આવી વાતોથી મોક્ષની વાત તો સ્પષ્ટ થતી નથી કેમ કે જે વાત કે વસ્તુ મારી ઇન્દ્રિયોના પરિધમાં આવતી જ નથી, તો એના વિષે હું કઈ રીતે કોઈ પણ કલ્યના કરી શકીશ? અને માનો કે મેં આવી બીજાએ કહેલી, મેં સાંભળેલી વાતો માત્રને આધારે કે પછી મારી માન્યતા પ્રમાણે એના વિષે કોઈ પણ પ્રકારની કલ્યના, વિચાર કર્યો હોય તો એ સમજ, એ વિચાર શું સાચાં હશે? તમને લાગે છે કે એવી સમજ એવા વિચારો સાચાં હશે? ના, એ સમજ સાચી નહીં હોય.

આ જ વિષય ઉપર બીજી રીતે થોડો વિચાર કરીએ. માનો કે તમે કોઈ ફળ ખાયું, કોઈ દ્રશ્ય જોયું, કોઈ શહેર જોયું, ત્યાં કોઈ સારી હોટેલમાં જઈ આવ્યા, કે તમે કોઈ સુંદર બગીચામાં જઈ આવ્યા અને એ વિષે તમે કોઈને જે પણ કાંઈ કહેશો તો શું તમે એ વિષે પૂરેપૂરું, જેવું હોય તેવું જ તમે કહી શકો ખરાં? તમને લાગે છે કે હું જ રીતે આ બધું અનુભવી રહ્યો છું એને હું ખરેખર એ જ અનુભવ બીજાને પણ એ જ રીતે સમજાવી શકીશ? બીજી વાત, બીજી વ્યક્તિ જે મારા અનુભવની વાત સાંભળીને એનું મન એ પછી જે પ્રમાણેની કલ્યનાઓ ઉભી કરશે, ત્યારે મારા અનુભવમાં

અને એના અનુભવમાં કેટલો મોટો તફાવત હશે?

એટલે, જ્ઞાનીઓએ કીધું છે કે આત્મા છે, મુક્તિ છે એને દરેક વ્યક્તિએ જાતે જોવાનું કે પોતાનો અનુભવ ક્યાં જઈ રહ્યો

છે. તેથી, એવું નથી લાગતું કે આત્મા, મુક્તિ જેવી વાતો વિષે માત્ર સાંભળવાનું પૂરતું નથી, એનો તો સ્વાનુભવ જ જોઈએ, જાતે જ અનુભવવું જોઈએ... એ બધું શું છે એ જાતે અનુભવવું જોઈએ. તો, એનો અનુભવ ક્યારે થાય? સંસારનો અનુભવ ક્યારે થાય? સંસારમાં રહીએ તો થાયને સંસારનો અનુભવ?

આપણે મોક્ષની વાત કરી રહ્યા છીએ, એટલે, મોક્ષ છે, અથવા જે પણ તત્ત્વ છે, આત્માની બાબતમાં આપણે જે સાંભળીએ છીએ એ સ્વાનુભવ જ એનું નિરાકરણ છે. જો અનુભવ નથી, તો એ વિષે મેં જે પણ કંઈ સાંભળ્યું છે એ વિષે મારા મનમાં અમુક પ્રક્રિયા, કલ્પના થાય, અને એને આધારે હું એ દિશામાં આગળ વધુ, જાતે અનુભવ કરું એ ઠીક છે.

હવે આ જ વાત બીજી રીતે સમજીએ. આપણે કશું પણ કરીએ છીએ તો એક ધ્યેય નક્કી કરીને એ કામ કરીએ છીએ. માનો કે ભણવા જવું છે, તો આપણે નક્કી તો કરીએ ને કે મારે ડોક્ટર બનવું છે, ઈન્ઝિનીયર થવું છે. હવે તમે જાતે કહેજો - અને કોઈનું કહેલું, ક્યાંક વાંચેલું નહીં કહેતા - કે તમને તમારા જીવનનું કોઈ ધ્યેય છે? ઈમાનદારીથી કહેજો. મુક્તિ, મોક્ષ

એવી બધી વાત ના કરતા, તમે એકદમ સહજતાથી, સરળ રીતે

કહો, તમારા જીવનનું શું ધ્યેય છે?

સાધક એક - શાંતિથી જીવવું, કોઈ પણ માથાકૂટ વગર જીવવું,
આ ધ્યેય છે.

ગુરુજી - ઠીક છે, કશો વાંધો નહીં. બરોબર છે, તો, તમારા
જીવનનું ધ્યેય શાંતિથી જીવવું એટલું જ છે?

બીજો સાધક - સંતોષથી જીવવું

બીજો સાધક કહે - આપણો બીજાને કેટલા ઉપયોગી થઈ રહ્યાં
છીએ, એ જોવું.

ગુરુજી - એટલે, તમારો ધ્યેય આ છે કે 'બીજાને કેટલા
ઉપયોગી થવું'.

ગુરુજી - એટલે, જ્યાં સુધી જીવું ત્યાં સુધી સ્વસ્થ જીવું, ઠીક છે
ને? પણ ધ્યેય સ્પષ્ટ નથી, કે ધ્યેય શું છે.

પાંચમો સાધક - મારે આત્મા વિષે જાણવું છે, જે અમૂલ્ય વસ્તુ
આપણી અંદર રહેલી છે, તેનો વધુમાં-વધુ ઉપયોગ આપણો કેવી રીતે
કરી શકીએ એ સમજવું, આ મારું ધ્યેય છે.

છદ્રો સાધક - મારું ધ્યેય - પરમ શાંતિનો અનુભવ કરવો.

ગુરુજી - આ બધાં સાધકોના પોત-પોતાના ધ્યેય વિષેના
વિચારો જાણીને આપણો જોયું કે એમણે 'શાંતિથી જીવવું, સુખેથી
જીવવું' જેવી વાતોથી સમજાય છે કે અમનું જીવન-ધ્યેય સ્પષ્ટ નથી
કે એમના જીવનનું ધ્યેય શું છે. હવે પ્રશ્ન એ છે કે કોણ શાંતિથી
જીવે - હું? તો આ 'હું' કોણ છે? 'હું' એટલે શું?

આપણો ત્યાં 'હું' વિષેની કેવી સમજ છે તે સમજાએ. શરીર,
એટલે હું. હવે તમે કહો છો કે 'હું શાંતિથી જીવું' તો એનો અર્થ
શું નીકળો? કે શાંતિથી રહેવાનું છે? એટલે, હું શાંતિથી તો નહીં
જીવી શકીશ ને? જીવનમાં હું કયારેય શાંતિથી જીવી શકીશ નહીં.
જો હું એવું માનું છું કે 'હું' એટલે આ શરીર છું, તો હું કોઈ દિવસ
શાંતિથી જીવી શકીશ? તો એનો અર્થ એ થયો કે હું કોઈ દિવસ
મારું લક્ષ્ય નહીં મેળવી શકીશ; હું અશાંત જ રહીશ; પછી બીજો
કોઈ ઉપાય જ નથી રહતો.

જો મારું ધ્યેય જ નક્કી નથી, અને તે છતાં હું કશું પણ કર્યા
વગર રહું છું? મને મારું ધ્યેય જ નક્કી નથી કે મારે જીવનમાં
શું કરવું છે; તો, “મારે કશુંજ નથી કરવું” એવું હું સમજી લઈ
છું. ક્યારેક આપણો જોઈએ કે કોઈ વ્યક્તિ દોડે છે, અને ખૂબ
જરૂરથી દોડે છે... અને પૂછીએ કે તું ક્યાં જાય છે? અને એ કહે
કે મને ખબર નથી, તો, હવે વિચારો,
આપણી પણ સ્થિતિ આવી નથી? ધ્યેય
વગરના જીવનની સ્થિતિ, ધ્યેય વગરનું
જીવન. આપણા જીવનનું ધ્યેય નક્કી કે
સ્પષ્ટ નથી, તે છતાં આપણો ચેનથી તો
બેસી રહેતા જ નથી, આપણો પણ ખૂબ
દોડી રહ્યા છીએ... તો, શું આ યોગ્ય છે?
આપણું જીવન બરોબર છે?

**આપણા જીવનના
ધ્યેય વિષે આપણો
બિલકુલ સ્પષ્ટ
નથી એવું કેમ
થઈ રહ્યું છે?
કેમ કે, આપણો
મનન નથી કરતા,
વિચાર નથી કરતા,
જીવન વિષે, એના
ધ્યેય વિષે આપણો
ઉંડાણથી વિચારતા
નથી, અને તેથી
આવી વાતો
આપણો માટે સ્પષ્ટ
નથી, clear નથી**

આ વિષયમાં, આ દિશામાં આપણો
પહેલાં પણ ઘણી ચર્ચાઓ કરી છે; આપણા
જીવનના ધ્યેય વિષે આપણો બિલકુલ
સ્પષ્ટ નથી એવું કેમ થઈ રહ્યું છે? કેમ
કે, આપણો મનન નથી કરતા, વિચાર
નથી કરતા, જીવન વિષે, એના ધ્યેય વિષે
આપણો ઉંડાણથી વિચારતા નથી, અને
તેથી આવી વાતો આપણો માટે સ્પષ્ટ નથી,
clear નથી. એક રીતે જોઈએ તો સમજાશે
કે આ વાતો આમ તો સરળ વાતો છે.

હવે, આ ભાઈ કહે છે કે ઓમણો
સ્વસ્થ જીવન જીવું છે, એ ઓમનું ધ્યેય છે. તો, સ્વસ્થ શું છે?
કોને સ્વસ્થ કહીએ છીએ? સ્વસ્થનું મૂળ શું છે? જો સ્વસ્થ રીતે
જીવું છે, તો એકદમ સીધી વાત છે કે મારે સ્વસ્થ શું છે એ બધું
સમજવું તો પડશે. જો હું આ વાત નથી જાણતો, નથી સમજતો, તો
હું સ્વસ્થ કઈ રીતે રહીશ?

તો, આવી વાત છે; જીવનમાં સ્પષ્ટતા નથી. એટલે, આપણો

પહેલાં જે પાંચ steps વિષે વાત કરી હતી એને ફરી વિચારીએ - એ પાંચ steps આ પ્રમાણો છે - હું શું ઈચ્છાં છું? મારી ઈચ્છા શું છે? મારે સ્વસ્થ જીવન જીવવું છે. ઠીક, મારે શાંતિથી જીવવું છે; તો વાસ્તવમાં શું થઈ રહ્યું છે? એનું કારણ શું? એનો ઉપાય શું છે? અને એટલે, હું શું કરી શકું? આપણા દરેક પ્રશ્નોની બાબતમાં આ રીતે જ આપણે વિચારવું.

ઠીક, હવે આપણે એ વાત થઈ કે જીવનમાં આપણું ધ્યેય શું હોવું જોઈએ; પરંતુ, એ ધ્યેય નક્કી જ નથી થતું, અને આપણે પ્રયત્નો કરી રહ્યા છીએ. વિચાર ખાતર આપણે માની લઈએ કે આપણું ધ્યેય મોક્ષ છે, એને શાંતિ પણ કહીએ છીએ, આરોગ્ય પણ કહીએ છીએ... પણ આ બાબતમાં પણ આપણે સ્પષ્ટ નથી કે શાંતિથી જીવવાનું, તો કોણ શાંતિથી જીવે; આપણે ‘શાંતિ’ એટલે શું સમજીએ છીએ? આરોગ્ય એટલે શું? મોક્ષ એટલે શું? આ બધી વાતો માટે આપણે બિલકુલ પણ સ્પષ્ટ નથી, અને જો આપણે એ બધું નથી સમજતા તો શું આપણા બધાં પ્રયત્નો યોગ્ય હશે? અને જો સ્પષ્ટતા નથી, તો શું એ પ્રયત્નો મને મારા પ્રશ્નોથી, મારી મૂંજવળોમાંથી બહાર કાઢી શકશે? ના, નહીં કાઢી શકે. તો હવે, મારે મારા જ પ્રશ્નોને વધુ ગંભીરતાથી વિચારવાની જરૂર છે

એટલે, મહંદંશે લોકો એમ જ વિચારે છે કે હું તો કાર્યરત છું, કામ કર્યે જાઉં છું, આપણો તો ચાલી રહ્યા છીએ, આપણે દોડી રહ્યા છીએ... પરંતુ, એ જ ખબર નથી, સ્પષ્ટ નથી કે આપણે જવાનું ક્યાં છે. અચ્છા, આપણે દોડી રહ્યા છીએ, તો શેને, કોને આધારે દોડીએ છીએ? આપણી ઈચ્છાઓને આધારે દોડીએ છીએ. પણ એ ઈચ્છાઓ કોને આધારે થઈ રહી છે? મને ઈચ્છા છે કે મારે ખૂબ ભાડાવું છે, મારે ખૂબ ધન કમાવું છે, મોટું ઘર, આલીશાન બંગલો જોઈએ છે, તો આ બધું કોને માટે કરીએ છીએ? એ મેળવવા, દોડવા માટેની મને પ્રેરણા ક્યાંથી મળે છે? શું મને પ્રેરણા મારી આજુ-બાજુથી મળે છે, કે બધા પૈસા કમાવા લાગ્યા છે, તો મારે પણ એ પ્રમાણે કરવાનું? મારી આજુ-બાજુવાળા બધા પાસે ગાડી છે, એટલે મારી પાસે પણ ગાડી હોઈએ? મારા પાડોશીએ

એનું ધર મોટું, આલીશાન કર્યું તેથી મારે પણ એવું કરવાનું? બીજો લોકો દોડે છે તેથી આપણે પણ દોડવા લાગ્યા, તો શું એ આપણી હોશિયારી કહેવાય? અને માનો કે એ હોશિયારી કદાચ કહેવાય જરી, તો પણ એ પ્રમાણે જીવવાથી આપણે શું મેળવશું?

આપણા જીવનનું ધ્યેય સ્પષ્ટ હોય, લક્ષ્ય સ્પષ્ટ હોય પછી એ માટે આપણા પ્રયત્નો હશે એ ફળદાયી હશે, જે પ્રમાણેની દોડ હશે એ યોગ્ય હશે, અને એ મને કોઈ ફળ આપનારી હશે.

આજે સવારે મેં થોડી વાત ઉપાડી હતી, અને મારું મન એ દિશામાં જ ચાલ્યા કરે છે, તેથી, અને થોડું સિરીયસલી વિચારજો કે ‘હું મારો વિકાસ, મારી કિંમત શેને આધારે નક્કી કરું છું?’ ‘મારા વિકાસનું, મારી કિંમતનું માપદંડ શું છે?’ આ જે ‘હું’ છે એ ‘કિંમતી’ થાય એ કોના આધારે નક્કી કરું છું? પહેલાં મારું ધર નાનું હતું, આજે મોટું થયું છે, તો શું એ ‘મારો’ વિકાસ થયો ગણાય? મારો જે નાનો બિજનેસ હતો તે આજે મોટો થયો છે તો એનાથી ‘મારો’ બહુ વિકાસ થઈ રહ્યો છે ખરો?

સામાન્ય રીતે, મોટું ધર, મોટો બિજનેસ જોઈને લોકો તો એવું જ કહે છે ને કે વાહ! બહુ સરસ વિકાસ કર્યો છે. અમને પણ લોકો કહે છે કે ‘સ્વામીજી, આશ્રમમાં પહેલાં તો અહીં એક નાની કુટિયા જ હતી, અને આજે જોઈએ તો આશ્રમનો બહુ વિકાસ થઈ ગયો છે.’ પરંતુ, હું બધાંને કહું છું કે “સાધુનો વિકાસ મકાનો થવાથી ના ગણાય.”

હવે, હું જો મારો વિકાસ નક્કી કરું છું, તો પછી મારો પ્રયત્ન કેવો હશે? જો હું મારા ઘરની સાઈઝ ઉપરથી મારો વિકાસ સમજતો હોઉં તો મારો પ્રયત્ન શું હશે? કે હું મારા ઘરને વધારે મોટું બનાવું, અધતન રાચ-રચીલું વસાવું, જત-જતના ઘરેણાં હોય વિગેરે. એવી જ રીતે બિજનેસમાં થાય, મોટો બિજનેસ હોય, આલીશાન બંગલો હોય, મોંધીદાટ ગાડી હોય, નોકર-ચાકરો હોય... તો, મારા વિકાસ માટે મારા પ્રયત્નો પણ એ દિશામાં જ હશે.

હવે બીજી રીતે વિચારો. માની લો કે મારી પાસે કશું જ નથી, નથી પૈસા, નથી બંગલા-ગાડી, કશું જ નથી, તો મારી કિંમત શું?

મારા એકલાની કિંમત શું? શું, મારી કોઈ જ કિંમત નથી? હું શું છેક માટીનો થઇ ગયો? હવે, દસ્તિને થોડી લંબાવીને જુઓ કે મહાવીર સ્વામી જ્યારે વર્ધમાન તરીકે હતા ત્યારે એમની ‘કિંમત’ વધારે હતી કે એમને કૈવલ્ય જ્ઞાન પણી તીર્થકર મહાવીર સ્વામી થયા ત્યારે? રાજકુંવર સિદ્ધાર્થ, કે જેમની પાસે પણ ધન-વैભવ હતા ત્યારે એ ‘કિંમતી’ હતાં, કે તીવ્ર સાધના કર્યા બાદ ભગવાન બુદ્ધ થયા ત્યારે એ ‘કિંમતી’ ગણાયા?

આદિગુરુ શ્રીશંકરાચાર્યજી, રમણ મહર્ષિ, રામકૃષ્ણ જેવા જ્ઞાની-જનો પાસે દુન્યવી ધન-વैભવ કહીએ એમાંનું કશું જ નહોતું, હતું તો માત્ર એમાંનું બિક્ષાપાત્ર! અને આજે ઇતિહાસમાં કોનું નામ માનભેર અંકાયું છે? આજે આપણો કોને યાદ કરીએ છીએ? તો, કોણ કિંમતી છે? આવા જ્ઞાની-સંતોષે એવું તે શું કર્યું કે સમાજમાં એમની ‘કિંમત’ વધારે થઇ? એ લોકોએ કોઈ મકાનની કિંમત નથી વધારી, બીજી કોઈ ભૌતિક વસ્તુઓ નથી વધારી.... અને તો પણ એમની ‘કિંમત’ લોકોના હદ્યમાં અંકાઈ ગઈ!

આ વાતને ઉંઘી રીતે બિલકુલ ના લેતા કે હું એવું કહું છું કે તમારું મકાન ના હોવું જોઈએ, તમારા ગાડી-બંગલા ના હોવા જોઈએ; ના, એવું હું નથી કહેતો. હું એ કહું છું કે મારી કિંમત માત્ર મારા ધન-વैભવ-રાચ-રચીલા-બિજનેસ ઉપરથી અંકાવી ના જોઈએ; ઉલટાનું એ બધાંની કિંમત મારે આધારે અંકાવી જોઈએ.

મને મારા નાનપણાની એક વાત યાદ આવે છે. તે સમયના એક બહુ નામી વ્યક્તિ હતા, એમને સ્ટેચ્યુના સંગ્રહનો બહુ શોખ હતો. એક દિવસે એ વ્યક્તિ એમના એક મિત્રને લઈને જાય છે, જ્યાં બીજા નામી વ્યક્તિઓના સ્ટેચ્યુ ગોઠવ્યા હતા, લંડન જેવા શહેરમાં હોય છે એવા. ત્યાં જોયું તો એ વ્યક્તિના મિત્રએ પૂછ્યું કે “તમારું સ્ટેચ્યુ કર્યાં છે?” તો એ કહે, “ના, મારું સ્ટેચ્યુ મેં નથી બનાવડાવ્યું.” “કેમ?” “કોઈપણ માણસ મારા સ્ટેચ્યુને જોઈને પૂછે કે આ કોનું સ્ટેચ્યુ છે તો એ મને ના ગમે; મારે તો એવું જોઈએ કે લોકો પૂછે કે આમનું સ્ટેચ્યુ કર્યાં છે?”

વાતને સમજજો, કે એને એવું બનવું છે કે લોકો પૂછે કે એમનું

સ્ટેચ્યુ ક્યાં છે? મહાત્મા ગાંધીનું સ્ટેચ્યુ જોઈ પૂછે કે આ કોણ છે? ઘરડો માણસ, ચશમાં પહેરેલા, હાથમાં લાકડી... એ કોણ છે? એવું પૂછે એ સારું કે પછી લોકો એમ પૂછે કે ગાંધીજીનું સ્ટેચ્યુ ક્યાં છે?’ એવું પૂછે એ સારું? આ બે વાતમાંના તફાવતને સમજો છો?

કોઈ સારી ગાડી જોઈને પૂછે કે આ કોની ગાડી છે, એ સારું કે ‘આ ભાઈની ગાડી ક્યાં છે?’ એવું પૂછે એ સારું? આ ભાઈનું ઘર ક્યાં છે? તો મારી કિંમત, મારા વ્યક્તિત્વને આધારે મારી વસ્તુઓની કિંમત અંકાવી જોઈએ, ના કે એ બધાંની કિંમતને આધારે મારી કિંમત અંકાય.

હવે, હું મારા જીવનમાં શું કરું છું? મારા ગાડી-બંગલા-બિઝ નેસને મોટો કરતો જઉં છું, એમાં-ને-એમાં જ હું પછી શહીદ થઈ જઉં, હું એ બધું ઉભું કરવામાં, જાળવવામાં જ ખપી જઉં છું. બીજી તરફ જોઈએ તો જ્ઞાની સંતોષે એવું તે શું કર્યું કે એમનું આખું આસ્તિત્વ અમૂલ્ય થઈ ગયું? એ અક્ષિયન સંતો, લોકો માટે ‘કિંમતી’ થઈ ગયા!

તો, એક પ્રશ્ન એ થાય, અને થવો પણ જોઈએ, કે ‘આપણો એવું કશું કરવું ના જોઈએ કે મારી ‘કિંમત’ આ રીતે લોકોમાં વધે? ધન-વૈભવની વસ્તુઓ વગર પણ મારી ‘કિંમત’ વધે? મારી પોતાની ‘કિંમત’ એવી હોવી જોઈએ કે એને આધારે બીજી વસ્તુઓ, જગ્યાની કિંમત અંકાવી જોઈએ.’ આપણા બંગલા-બિઝનેસ વિગેરેની કિંમત વધારવા માટે આપણો એ માટે સમય તો આપવો પડે છે? હું બિઝનેસને વધારવા, એની કિંમત વધારવા માટે રોજે ફેકટરીએ જઉં છું, સમયની સાથે-સાથે બીજી ઘણી વાતોનો ભોગ પણ આપું છું ત્યારે એની કિંમત વધે છે. હું જો બિઝનેસ માટે જઉં જ નહીં, ઘરે જ બેસી રહું, તો બિઝનેસ કિંમતી થવાનો છે?

એવી જ રીતે, મારે જો મારી પોતાની ‘કિંમત’ વધારવી છે તો મારી જાતને એવી બનાવવા માટે મારે સમય તો આપવો પડે કે નહીં? હવે વિચારો, હું મારી જાત માટે કેટલો સમય કાઢું છું? જ્યાં માત્ર હું જ હોઉં, બીજું કોઈ, કે બીજું કશું જ ના હોય? માત્ર હું

જ મારી સાથે હોઉં. તમારે બીજનેજ વધારવો છે - તો ત્યાં જઈને તમે ઘરનું કામ કરો, TV જુઓ, મેચ જુઓ, ચોપાનિયા વાંચો, બીજું બધું કરો, પણ બિજનેસ માટે સમય ઓછો કાઢો, તો તમારો બિજનેસ વિકસશે ખરો?

મારો વિકાસ, મારું સુખ, મારી શાંતિ, એ બધું કોને આધારે છે? એ બધું તો મારા બિજનેસ, મારા બંગલા-ગાડી, વિગેરે બહારની વસ્તુઓને આધારે છે. તો, એને સમજજો. મારી 'કિંમત' ભૌતિક વસ્તુઓને આધારે હશે તો એ કાયમ બીજા પાસેથી એપ્રિશિઅશન માંગશે, બીજા લોકો મને "WOW" કહેવાવાના જોઈએ! મને કાયમ એવી આશા રહે કે મને લોકો કહે, વાહ! તમે તો બિજનેસ બહુ સરસ રીતે વિસ્તાર્યો છે, ગાડી સરસ છે...વિગેરે. તમને ગમે એવું જ લોકો તમારે માટે બોલે, એવું તમને જોઈએ.

તમે જ વિચારો, કે તમે તમારી સરસ મજાની ગાડી લઈને કોઈ જંગલમાં રહો તો તમને આનંદ આવે? તમે એકલા રહેતા હો, તો તમને સરસ મજાનો શૃંગાર કરવાનું ગમે? તમને એવા શૃંગારનો આનંદ આવે ખરો? માનો, કે તમે કોઈ પાર્ટીમાં ગયા, ત્યાં તમે સરસ મોંઘા ઘરેણાં પહેર્યા હોય અને કોઈ એને જુએ નહીં, વાહ! કેટલું સરસ છે? કેટલું મોંઘું છે? એવું નહીં કહેશે તો તમને ગમશે? તમને દુઃખ થશે.

તો, ભૌતિક વસ્તુઓ કાયમ એપ્રિશિઅશન માંગશે, એની ડિમાંડ હોય છે એ આપણાને સંતોષ નહીં આપી શકે. ભૌતિક સમૃદ્ધિ હોય એવી વાતોમાં કાયમ કમ્પેરિઝન (બીજા સાથે સરખામણી) રહેવાનું જ છે, ત્યાં દુંદ હશે, તેથી ભય પણ રહેવાનો જ છે, અને જ્યાં ભય છે ત્યાં સંધર્ષ પણ હશે... કોઈ જો વાહ! વાહ! નહીં કરશે તો? મારા કરતાં બીજાનું સારું, મોટું હશે તો? મારા કરતાં એનું સારું કેવી રીતે હોઈ શકે? વિગેરે અશાંતિના ભાવ ઉદ્ભબવશે.

હું જો મારી વસ્તુઓને બદલે મારી પોતાની આંતરિક જે ચેતના છે, જે ફક્ત મારી જ છે, એને હું વિકસાવું, તો મારી ચેતના સાથે બીજાની ચેતનાની સરખામણી કરી શકાય ખરી? એમાં કોઈનું એપ્રિશિઅશન હોય? બીજા પાસેથી એપ્રિશિઅશનની ઈચ્છા એ તો

મારા ક્ષણિક આનંદ અને સુખ માટે છે, મારો અહું પોષાય એ માટે છે. પરંતુ હું જો સાચે જ શાંત હોઉં, સુખી પણ હોઉં, તો મને કોઈના એપ્રિશિઅશનની જરૂર ખરી?

તો, મારે જો મારી પોતાની ‘કિંમત’ વધારવી છે, તો મારે એ માટે યથા-યોગ્ય સમય આપવો જ પડશે, જો હું એવું નથી કરતો તો મારો સાચા અર્થમાં ‘વિકાસ’ નહીં થાય. અને, આપજી જે સંસ્કૃતિ છે તેની વિશેષતા એ છે કે એ સૌથી પહેલાં તમને તમારી ઓળખ કરી રીતે કરવી એ શિખવે છે, અને એ જ કેન્દ્રમાં છે. તમે તમારી જાતને જ પહેલાં ન્યાય આપો. વિચાર કરો, કે તમે જો સુખી હશો, શાંત હશો તો પરિવારના લોકો સુખી અને આનંદિત થશો કે નહીં? હું જો કાયમ ચિંતામજન રહું, ગુર્સાવાળો રહું, તો પરિવારના લોકોને મુશ્કેલી થશો કે નહીં?

એટલે, ભારતીય સંસ્કૃતિના મૂળમાં આ જ વાત છે કે હું મારી પોતાની બાબતમાં સ્પષ્ટ હોઉં, પછી મારું જે ધ્યેય હોય છે તે સાચું છે કે નહીં એ પણ સમજાશો. આ બે વાતને આધારે પછી મારા પ્રયત્નો હશે, એ પ્રયત્નો સાચાં છે કે નહીં, એ પણ જોવાનું શિખવે છે. આ સંસ્કૃતિએ માણસને પોતાની ઓળખ જે છે એ સાચા અર્થમાં કરતા શીખવ્યું છે. ખરા-ખોટાની સમજ આચ્ચા બાદ, જીવનમાં સંસ્કારોનું સિંચન થયા પછી, જે સમાજ-રચના ઉભી થાય છે એ સાચી અને long-lifeવાળી હોય છે.

આપણો અત્યાર સુધી ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષે થોડી વાતો કરી છે, અની શિક્ષણ-વ્યવસ્થા વિષે પણ વાતો કરી છે. ફરી બીજા કોઈ સંદર્ભમાં આ વિષે વધુ વાતો કરીશું. પરંતુ, હવે મને લાગે છે કે હું જે સંદર્ભમાં વાત કરું છું એ જ સંદર્ભમાં તમે થોડા પ્રશ્નો કરો તો મને ગમશો. જ્યારે પ્રશ્નો થાય છે ત્યારે એ વાત પણ ઉપસે છે કે તમે મારી કહેલી વાતો માત્ર સાંભળતા જ નથી, સાથે-સાથે તમે એ વાતો ઉપર મનન પણ કરો છો. તેથી, વિષયના સંદર્ભમાં જ પ્રશ્નો હશે તો સારું રહેશે - તમારે માટે પણ અને મારે માટે પણ.

પ્રવચન સાંભળ્યા પછી બે લોકોને પ્રશ્ન નથી હોતા - એક, તો જેને માટે એ વિષય ના હોય, જેમ કે ગણિતના વિષય પર ચર્ચા

થાય, અને જેનો એ વિષય ના હોય તો એને કોઈ પ્રશ્ન નથી હોતો; બીજું, એને પ્રશ્ન નથી હોતો જે બધું જ જાણતો હોય, તેને પ્રશ્ન ના હોય.

તો, હું જ્યારે પ્રશ્ન કરું છું, એનો અર્થ એ થાય છે કે હવે હું એ વિષયમાં આગળ વધી રહ્યો છું. તમે જેમ-જેમ કોઈ પણ વિષયના ઉંડાણમાં ઉત્તરશો તેમ-તેમ તમારી સામે પ્રશ્નોની વણાજાર આવતી જશે, કેમ કે એ વિષયનું થોડું પણ જ્ઞાન આપણા અજ્ઞાનમાં વધારો કરે છે, તેથી પ્રશ્નો જ્ઞાન વધારવાના સાધન છે. માનો કે આંખ વિશેનું જ્ઞાન મેળવવું છે, તો એ વિષે જાણવાનું શરૂ કરી દો, તો સમજશો કે એમાં તો ઘણું બધું જાણવાનું છે! ઘણા વૈજ્ઞાનિકો, આંખોની બાબતમાં, કે પછી માત્ર રેટીનાની બાબતમાં જ મથતા રહે છે, એમને એ વિષયમાં કેટ-કેટલા પ્રશ્નો ઉભા થાય છે.

એવી જ રીતે, આપણે જેમ-જેમ ભિતરના માર્ગે આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ, જેમ-જેમ આગળ વધતા જઈએ છીએ તેમ-તેમ પ્રશ્નો ઉદ્ભબતા જાય છે, તેમ-તેમ આપણે માટે જ્ઞાનનો વિસ્તાર વધતો જાય છે. પ્રશ્નોના ઉત્તર મેળવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેમ-તેમ પ્રશ્નો પણ વધતાં હોય છે. એનો અર્થ છે કે આપણો એ દિશામાં વિકાસ થઈ રહ્યો છે. એટલે, આપણે જે વિષયમાં ચર્ચા કરીએ છીએ, એ જ વિષયના સંદર્ભમાં પ્રશ્નો થશે તો ઉત્તર મેળવવાની વાત દ્વારા એ દિશામાં આપણા વિકાસ પણ થતો જશે. જેમ-જેમ ઉત્તર મેળવવાનો પ્રયાસ કરીશું, તેમ-તેમ આપણી સમજ સ્પષ્ટ થશે. એટલે, બીજી વખત આપણે મળીશું ત્યારે આ પ્રમાણોની ચર્ચા કરીશું જેમાં મનન સાથેના તમારાં પ્રશ્નો હશે તો સારું રહેશે, જેમ ડોક્ટર દવા આપતા હોય ત્યારે એ એવી અપેક્ષા રાખતા હોય કે દર્દીએ દવા ખાવી જોઈએ. હવે ડોક્ટર તમને દવા આપ-આપ કરે, અને તમે દવા નથી લેતા, બહાર ફેંકી દો, તો ડોક્ટરને કેવું લાગે? એવું જ અમને પણ કયારેક થવું જોઈએ, પણ તમને કયારેય એવું નહીં લાગશે કે અમને પણ એવું થાય છે.

ॐ તત् સત्

થોડું વિચારીએ....

સુખી થવું કે દુઃખી એ તમારે જ નક્કી કરવાનું છે. સોકેટીસના શિષ્યએ મોટી દુકાન (મોલ)ની શરૂઆત કરી. આ દુકાન (મોલ) ની મુલાકાતે સોકેટીસને લાગ્યા અને કહ્યું ‘સાહેબ, અહીં એકવીસ હજાર વસ્તુઓ એક જગ્યાએ મળે છે. આપને જ જરૂરી હોય તે બેજુજક લઈ લેજો.’ સોકેટીસ હસ્યા અને બોલ્યા, ‘મને આમાંથી એકપણ વસ્તુ જીવવા માટે જરૂરી નથી લાગતી અને મને એ વસ્તુનું આશ્વર્ય થાય છે કે માણસો બીન જરૂરી એકવીસ હજાર વસ્તુઓ વાપરે છે.’

જ્યારે અત્યારે આપણા મન કેવા છે એને સમજવા થોડો પ્રયત્ન કરીશું. આપણે આવી અનેક બીજારૂરી વસ્તુ વગર ઘડી પણ ચલાવી નથી શકતા. ઓડોનીલ જેવા એરફેશર ના હોય તો બાથરૂમમાં જવાનું ના ગમે. પહેલા એસિડ હતું, હવે હારપીક આવ્યું, એ ના હોય તો ટાઇલ્સો સાફ્ ના થાય. ફેઝ વોંશ વગર તો મોઢુ ગંધુ લાગે. કંડીશનરથી કોના વાળ પંચોતેર વરસે મુલાયમ અને કાળા રહી ગયા? ડાઇનીંગ ટેબલ વગર જમવા બેસનારને શું ધૂટણનો દુઃખાવો થયો છે? હેન્ડવોશ વગર ક્યા ડોસાને કરમીયા થયાં હતા? સુંદર સ્પે છાંટ્યાં પણી કેટલા લોકો આપણાને સુંધવા આવે છે?

કુદરતની તમામ વ્યવસ્થાઓ સાથે આપણો ચેલેન્જ કરીએ છીએ. બાકી બગલો ક્યા શેમ્પુથી નહાય છે? મોરલો તેનો રંગ અકબંધ રાખવા કર્યુ વોશ કંડીશનર વાપરે છે? બિલાડીને કદી મોતિયો આવ્યો છે? સસલાના વાળ કોઈ દિવસ બરછટ થયા છે? બકરીના દાંતમાં કદી કર્શું થયું છે? ઇનહેલર વગર કુતરાનું નાક ગંધ-સુગંધ પારખે જ છે ને? એલાર્મ વગર ફૂકડો ઉઠે છે અને ઉઠાડે છે મધમાખીને કદી ઇન્સ્યુલીનનું ઇંજેક્શન નથી લેવું પડતું. તેની સુગર કંટ્રોલમાં જ રહે છે. સી.સી.ટી.વી કેમેરા વગર ટીટોડીના ઇંડા

ચોરાતા નથી. આ બધા જ સ્વભાવગત પ્રકૃતિને અનુસરે છે તેમને કદી કશું શીખવવું પડતું નથી અને એ બધા આ પ્રમાણે જવે છે તેમાં કદી હસ્તક્ષેપ પણ નથી કરતાં.

જ્યારે મનુષ્યને પરમાત્માએ બુદ્ધિ, મન આપ્યા છે તેનાથી તે સ્વતંત્ર જીવન જવે છે. તે પોતાનો મિત્ર પણ બની શકે છે અને પોતાનો શત્રુ પણ બની શકે છે. દુઃખી કેવી રીતે થાય છે તે જોઈએ.

માણસ પૈસા બર્યાને દુઃખી થવાની ચીજો બરીદી લાવે છે. નેટ બંધ કરી દો તો દુઃખી, લાઇટ જાય તો દુઃખી, ગાડીના એક પૈડામાંથી હવા નીકળી ગઈ તો માણસની પણ હવા નીકળી જાય.

મોબાઇલનું ચાર્જર બગડે કે ટીવીનો કેબલ બગડે કે કપાછ જાય તો વધારે દુઃખી, મચ્છર મારવાની અગરબતી ન મળે તો દુઃખી, બહેનોને ચોગ્ય મેકઅપ ના મળે તો દુઃખી, કપડાંની જોડીયું મેચીંગ ના મળે તો દુઃખી. તમે ધારો તે રીતે માણસને દુઃખી કરી શકાય છે. તેની સામું જોઈને ના હસો, તેની નોંધ ના લો તો પણ એ દુઃખી થઈ જાય છે. આનું કારણ છે આપણે સુખ-દુઃખનો આધાર બીજા ઉપર જ રાખ્યો છે. પરંતુ જે દિવસે બધી જ પરિસ્થિતિ માટે હું જ જવાબદાર હું આ વાત સમજાઈ જાય અને હું સ્વતંત્ર હું, મને કોઈ વ્યક્તિ, વસ્તુ પરતંત્ર કરી શકે નહીં તો મનુષ્ય આ જ જીવનનાં સાચો આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

ક્યારેક બધાએ જોયું જ હશે આખો દિવસ મજૂરી કરી જાડ નીચે બેસી રોટલો ને મરચું ખાઈ, પથ્થરનું ઓશીંકું કરીને સૂઈ જનાર વધારે સુખી હોય છે ત્યાં પણ પતિ-પત્ની બાળશે બધું હોય છે. એક જણ લાકડાં લાવી ચૂલ્હો સળગાવે, શાક બનાવે જ્યારે બીજા રોટલા બનાવે અને રાત્રે પાછા બધા ભેગા થઈ ને ભજન ગાય, ગરબા ગાય, આનંદ કરે છે. તેમને કોઈ દુઃખી ના કરી શકે કારણ કે તેને કોઈ અપેક્ષા જ નથી.

આ બધી જ વાતો બધા જ જાણો છે છતાં સુખી થવાં પ્રયત્ન કરે છે અને તે વસ્તુ ન હોય તો દુઃખી પણ થાય છે. એટલે સમજવું છે કે જેમ જેમ સગવડતા વધે છે તેમ તેમ દુઃખી થવાની શક્યતા તેટલી જ વધતી જાય છે.

આપણી સંસ્કૃતિમાં સતત બીજાને સુખ કઇ રીતે મળે મન-કર્મ અને વચ્ચનથી સૌનું સારું છચ્છવું તેવું કહ્યું છે તુલસીદાસજી એ માનસમાં લખ્યું છે, ‘પરહિત બસ જિનકે મન માંછીં, તિનકઉ જગ દુર્લભ કદ્ધ નાછો.’ આ ભાવ સાથે જીવવાવાળાનું, સ્વયંનું હિત, કલ્યાણ કર્યારે થઈ જાય છે તેની ખબર પડતી નથી. ટૂંકમાં બીજાનું શુભ છચ્છીએ, ક્યાંયથી સારું શીખવા મળે તે શીખીએ અને જીવનને ધન્ય બનાવીએ તેવી પરમપિતા પરમાત્માને પ્રાર્થના.

॥ ઊં નમો નારાયણાય ॥

૫. પૂ. સ્વામીજીનો આગામી કાર્યક્રમ

- તા. ૧ થી ૫ ઓક્ટોબર જામનગર અને પોરબંદરમાં છે.
- તા. ૧૦ થી ૧૮ ઓક્ટોબર નવરાત્રિ દરમ્યાન પૂ.શ્રી મૌન સાધનામાં છે.
- તા. ૨૨ થી ૨૮ ઓક્ટોબર દિવ્યજીવન વિજ્ઞાન શિબિર વડોદરા.
- તા. ૨૯ ઓક્ટોબર થી ૫ નવેમ્બર દિલ્હી - સોલનમાં છે.
- તા. ૬ થી ૨૨ નવેમ્બર હેરંજ આશ્રમમાં રહેશે.
- તા. ૨૩ નવેમ્બરથી ૨ ડિસેમ્બર સુરત થી ભરૂચ પગપાળા પરિવ્રજન કરશે.
- તા. ૧૦ થી ૧૫ ડિસેમ્બર પૂ. શ્રી એકાંતવાસમાં જવાના છે.
- તા. ૧૮ થી ૨૩ ડિસેમ્બર યોગસત્ર પૂર્વાર્ધ અને તા. ૨૩ થી ૨૮ ડિસેમ્બર યોગસત્ર ઉત્તરાર્ધનું આયોજન આશ્રમ ખાતે રાખવામાં આવ્યું છે.